

Eski Uygur Alfabesindeki “*Fonolojik Prensip*” Problemi Üzerine

Klaus Röhrborn
(Göttingen)

1. «Fonolojik prensip» mi, yoksa «fonetik prensip» mi?

Prag ekolü'nden beri yazı sistemlerinin, daha ziyade, fonolojik prensibe uyması talep edilmektedir. Bu ekolün temsilcileri bu problemle yakından meşgul olmuş ve yeni bir yazı sistemi kuracak olanlara veya mevcut yazı sistemini reforme etmek isteyenlere de fonolojik prensibi tavsiye etmişlerdi. Yani ona göre yazı, bir dilin fonetik özelliklerini değil, fonolojik özelliklerini yansıtmalıdır. Yani her fonem yazıda tek bir harf ile temsil edilmelidir.

Mevcut yazı sistemleri fonoloji prensibine uymaz. Fonoloji prensibi daha ziyade ideal bir biçimdir. *Logogram*'dan, yani sembol değerindeki işaretlerden fonetik bir yazıya olan gelişmeyi aşağıdan yukarıya giden bir gelişme olarak kabul edersek, böyle ideal bir yazı sisteminin talep edilmesi haklı görülebilir. Çeşitli dillerin yazı sistemleri bu gelişme sürecinden farklı ölçülerde ve biçimlerde etkilenmişlerdir. Bir başka deyişle, yazı sistemlerini, hangi gelişim safhasına ulaştıklarına bakarak da değerlendirmek mümkündür. Örneğin Sami dillerinin alfabelerinin en yüksek safhaya ulaştıkları söylenemez, çünkü bu alfabeler Sami dillerinin ünlülerini genelde tam olarak aksettiremez.

Mevcut alfabelerin, ideal alfabelere oranla belli birtakım eksiklikleri vardır; örneğin bir alfabenin sadece sesleri, yani fonemleri değil, ses değişkelerini, yani alofonları da yazıda ifade etmesi bir tür eksikliktir. Fakat bu türden eksiklikler, yazı kültürüne sahip bir toplumun belirli ihtiyaçlarına uygun düşüyor da olabilir. Bu ihtiyaçlar dil içi sebeplerden olduğu kadar dil dışı sebeplerden de kaynaklanabilir. Öte yandan, yazı kültürüne sahip bir toplumun yazıda hangi sebeple *fonoloji prensibine* uymadığını anlamak da tabii ki her zaman kolay değildir. Hususen, bir dilin yazıya dökülmesine

dair dilbilimsel veya dilbilimsel olmayan sebepler yeterince bilinmiyorsa, bu daha da zordur. Tarihi dönemlerde kullanılmış olan yazı sistemlerinde ve bunların imlalarında bunu açıkça görmek mümkündür. Örneğin, fonoloji prensibinin en çok ihlal edildiği durumların başında, iki farklı fonemin tek bir harfle ifade edilmesi örnek gösterilebilir. Türkiye Türkçesindeki açık /e/ ve kapalı /è/ seslerini buna örnek olarak gösterebiliriz. Nitekim, açık /e/ ve kapalı /è/ farkı Türkiye Türkçesinde bugün neredeyse kaybolmuş gibidir. Bu e/è farkını bugün ancak birkaç sözcük çiftinde görmek mümkündür örneğin [äl] “el” ve “ülke” anlamına gelen [èl] kelimelerinde. Latin alfabesini Türkiye Türkçesine uyarlayanlar, muhtemelen pratik nedenlerden dolayı bu iki fonem arasındaki farkı ihmal ettiler. Bu problem ölü bir dil durumunda çok daha karışık bir durum arz eder; örneğin iki fonemin (/o/ ve /u/) tek bir harfle gösterildiği, fakat bu iki fonemin hangi kelimedede /o/ ya da /u/ olarak okunması gerektiği hakkında herhangi bir enformasyonumuz yoksa nasıl bir yol izlenecektir?

Burada böyle bir sorun üzerinde, daha açık söylemek gerekirse Uygur alfabesi üzerinde durmak istiyorum. Bu alfabe bize, ilk bakışta birtakım eksiklikleri olan bir alfabe gibi gelebilir. Fakat Brahmi yazılı verilerin ışığı altında, Uygur alfabesinin, bu alfabeyi kullanan toplumun ihtiyaçlarına ne kadar uygun olduğunu görebilmekteyiz.

2. Eski Uygur alfabesinin eksik yönleri

Bu konuya girmeden önce, Uygur alfabesinin tarihçesine kısaca temas etmekte fayda var. Bugün Çin'in kuzey-batısında yaşayan Uygurların İslam öncesi dönemde çok gelişmiş bir yazı kültürü vardı. Bu dönemde en yaygın olarak kullanılan alfabe ise Uygur alfabesi idi. Bu alfabe Soğut alfabesinin bir devamıdır. Soğut alfabesi ise Arami ve Fenike alfabesine dayanmıştır. Bilindiği gibi, Fenike alfabesinde ünlüler ilk zamanlarda yazımda gösterilmiyordu. Fakat zamanla ünlüler için belli harfler kullanılarak önce uzun ünlüler, sonra da kısa ünlüler gösterilmeye başlandı. Bununla birlikte, bu alfabede hiçbir zaman her ünlü için tek bir harf kullanılmamıştır. Bu durum, bugünkü Irak'ta konuşulan ve bir Sami dili olan Manda alfabesi hariç, kökenleri Fenike alfabesine dayanan öteki Sami alfabelerinde de böyledir. Bazı Sami alfabeleri ise Arapçadaki gibi yardımcı bir sistem geliştirerek, ünlüleri, kısmen harflerin üstüne ve altına konulan hareke ile göstermişlerdir. Fakat bu harekelerin kullanımı mecburi olmadığından her zaman kullanılmamıştır.

Orta İnanca kökenli dillerin yazımında da aynı şekilde Sami kökenli alfabeler kullanılmaktaydı. Örneğin Soğut alfabesinde uzun ünlüler mecburi olarak, kısa ünlüler ise çok nadir ve münferit olarak yazılmaktaydı. Hareke ise hiç kullanılmazdı. Fakat bu alfabe Uygurcaya uygulandığında tam bir fonetik alfabeğe dönüştü. Uygur alfabesinde ünlüler hareke ile değil tıpkı ünsüzlerde olduğu gibi kendine has işaretlerle, her biri ayrı bir harf ile kullanılır. Prensipte olarak ayrı bir harfle gösterilir; yani hareke ile değil. Tıpkı ünsüzlerde olduğu gibi, kendilerine has işaretlerle.

Uygurların, Soğutlardan, ünlüleri gösteren üç harf aldığını söyleyebiliriz. Bu harfleri *Elif*, *Ye* ve *Waw* diye adlandırmak mümkün. Fakat Uygurcada 8 veya 9 ünlü bulunması dolayısıyla bunun bir sıkıntı yaratacağı ortadaydı. Ünlülerin, bu üç harf arasında paylaşılması, klasik Uygurca döneminde şu şekilde olmuştur:

Elif, /a/ ve açık /e/ fonemlerini göstermek için,

Ye, /ı/, /i/ ve kapalı /è/ fonemlerini göstermek için

Waw, /o/ ve /u/ fonemlerini göstermek için

Waw ve *Ye* birlikte /ö/ ve /ü/ fonemlerini göstermek için kullanılıyordu.

20. yüzyılın başlarında Eski Uygurca tekrar gün ışığına çıktığında, ön ve art ünlüleri birbirinden ayırmak o kadar zor olmadı. Nitekim, art ünlülü kelimelerde kullanılan <q> (kaf) ve ön ünlülü kelimelerde kullanılan <k> (kef) yardımıyla ön ve art ünlüleri birbirinden ayırmak hiç de zor değildi. Öyle ki, geçen yüzyılın başlarında Berlin’de hazırlanmış olan transkripsiyonlar bugün de geçerliliklerini korumaktadırlar. Sorun teşkil eden nokta ise, kapalı /è/’nin /i/’den, /o/’nun /u/’dan ve /ö/’nün de /ü/’den ayırt edilememesi olmuştur. Burada, kapalı /è/ ve /i/ problemini bir kenara bırakarak yalnızca /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ üzerinde durmak istiyorum.

3. Eski Uygurcada “geniş ünlü uyumu”

Söz konusu Uygurca belgelerin transkripsiyonu ilk zamanlarda, daha iyi bilinen Osmanlıca veya Türkiye Türkçesi esasına göre yapılmıyordu. Yani Osmanlıcada bir kelimenin ilk hecesinde /o/ yahut /u/, /ö/, /ü/ varsa, ikinci ve daha sonraki hecelerdeki yuvarlak ünlülerin transkripsiyonu /u/ yahut /ü/ ile yapılmıştır. Bu durum, doğal olarak *oglumuz*, *törümüz* veya *urugumuz* ya da *tüşümüz* gibi güzel Uygurca kelimeler ortaya çıkmasına sebep oldu. Nitekim, metinleri yayımlayanlar Uygurcadaki ünlülerin bu bakımdan Osmanlıcadaki ünlülerden farklı olmadığını düşünmüşlerdi.

Fakat kısa bir süre sonra Brahmi yazısı ile yazılmış Uygurca metinlerin bulunması bir şok etkisi yaratır. Çünkü Brahmi alfabesi *o* ile *u* seslerini birbirinden açıkça ayırabilen bir Hint alfabesidir ve Uygurlar *o* ile *u* için kullanılan Brahmi harfleri üzerinde birtakım değişiklikler yaparak, bu alfabeyle *ö* ve *ü* seslerini de çok açık bir şekilde birbirinden ayırt etmişlerdir. Türkçenin ses özelliklerini bundan daha mükemmel biçimde yansıtabilecek başka bir alfabe düşünülemezdi. Öte yandan, Uygurcaya uyarlanan Brahmi alfabesinde sadece *ı* ve *i* sesleri birbirinden ayırt edilmez.¹ Peki bu şok etkisi nereden kaynaklanıyordu? Brahmi yazılı metinler, Uygurcada sadece büyük ünlü uyumu ve küçük ünlü uyumu bulunmadığını açıkça göstermiştir. Bilindiği gibi büyük ünlü uyumu hemen hemen bütün Türk dillerinin karakteristik bir özelliğidir ve oldukça düzenli bir biçimde gerçekleşir. Küçük ünlü uyumu, bir başka deyişle düzlük-yuvarlaklık uyumu ise pek çok Türk dilinde sadece belli alanlarda etkili olmaktadır. Bu, yuvarlak bir ünlüden sonra yuvarlak ünlünün, düz ünlüden sonra da düz bir ünlünün gelmesi olayıdır. Bilindiği gibi Osmanlıcada, küçük ünlü uyumunda ikinci ve sonraki hecelerde sadece /u/ ve /ü/ bulunabilir. Bu hecelerde /o/ ve /ö/ bulunmaz. Yani /u/ ve /ü/ aslında, ikinci ve sonraki hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin, Almandada *Archiphonem* dediğimiz, Türkçede ise *üst sesbirim* diye bilinen varyantıdır.

Brahmi harfli metinlerin açık bir şekilde ortaya koyduğu bir başka özellik daha vardır. Nitekim bu metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Eski Uygurcada sadece büyük ve küçük ünlü uyumu değil, Türkçeye «geniş ünlü uyumu»² diye çevirebileceğimiz bir ünlü uyumu daha bulunuyordu. Buna göre, geniş ünlülerden sonra, yani /a/, /e/, kapalı /è/, /o/ ve /ö/'den sonra gelen dar ünlüler, asimilasyona uğrayarak geniş ünlülere dönüşürler. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ilk hecedeki /u/, /ü/ veya /ı/, /i/'den sonra, ikinci ve sonraki hecelerde /u/ ve /ü/ bulunabilir. Fakat /a/, /e/, kapalı /è/ veya /o/, /ö/'den sonraki /u/ ve /ü/ asimilasyona uğrayarak geniş ünlüye, yani /o/ veya /ö/'ye dönüşürler. İlk zamanlarda Osmanlıca esas alınarak, transkripsiyonları *oglumuz* veya *törümüz* şeklinde yapılan biçimler, bugün Brahmi harfli metinlerde karşımıza *oglomoz* ve *törömöz* olarak çıkıyorlar.

¹ Bu belki /ı/ ve /i/ fonemlerinin fonetik varyantlarının birbirinden farklı olmamasından kaynaklanıyor (krş. Röhrborn 2010, girişin 3.3.4 nolu bölümünde.)

² Almanca: „Tiefenharmonie“.

Brahmi harfli metinlerin dili geçmişte pek çok defa “Brahmi diyalekti” ya da “Brahmi diyalektleri” olarak görülmek istendi.³ Burada “diyalekt” terimiyle aslında, Brahmi harfli metinlerin Uygurca için pek ehemmiyet taşımadığı ifade edilmek isteniyordu. Fakat bu metinlerdeki dilin, Uygur harfli klasik metinlerdekinden farklı bir dil olduğunu düşünmemize hiç bir sebep yoktur. Bu hususiyet Erdal ve Schönig tarafından 1990 yılında çok açık bir şekilde ortaya kondu.⁴ Uygur yazısının muhtelif biçimlerde yorumlanabilmesi, bu konuda bir hüküm vermemizi engellerken Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerin verilerine güvenmemiz gerekmektedir.

Hal böyle iken, «geniş ünlü uyumunun» Uygurcanın transkripsiyonunda neden kullanılmadığı gibi bir soru akla gelebilir. Fakat, ufak değişiklikleri dikkate almazsak, gerçekte Uygurcanın transkripsiyonunda bugün bile hâlâ Osmanlıcanın ünlü uyumuna uygun bir transkripsiyon yaptığımızı söyleyebiliriz.

4. Eski Uygurcanın çok-çeşitliliği

Bu hususiyet de gayet iyi açıklanabilir. Nitekim, Brahmi harfli kaynaklar, bu «geniş ünlü uyumu»nun Uygurcada çoğu durumda, fakat her zaman etkin olmadığını gösteriyor. Zira bu ünlü uyumu bazı metinlerde çok belirgin, bazılarında ise çok zayıf bir şekilde gerçekleşiyor. Bütün metinlerde, «geniş ünlü uyumu»nun gerçekleşmediği, aykırı örneklerle de rastlıyoruz. Yani bu tür örneklerde, Osmanlıcadaki gibi, ikinci ve sonraki hecelerdeki yuvarlak ünlülerin üst sesbirimi olan /u/ ve /ü/ karşımıza çıkıyor. Örneğin Brahmi metinlerinde *oglomoz* yanında *oglumuz* ya da *törömöz* yanında Osmanlıcadaki *törümüz* gibi biçimlerle de karşılaşılıyor. Burada iki farklı sistemin kaynaşması ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Bu hususiyet belki de «geniş ünlü uyumu»na sahip sistemin, Uygur dilinin tarihteki gelişimi sırasında yavaş yavaş kaybolarak, Osmanlıcadaki ile aynı sisteme geçmesi şeklinde yorumlanabilir.

Örneğin ‘vücut’ anlamına gelen Brahmi yazılı *ätüz*⁵ aslen *ät* ve *öz*⁶ kelimelerinden meydana gelen ve Dvanda-bileşiği diye adlandırılan, bileşik

³ Gabain 1938, 395: „Ein 3. Dialekt ist der der *Brahmī*-Handschriften ... doch hat er viele Besonderheiten: *p* im Anlaut, *o* in 2. Silben u. a. m.“. Omeljan Pritsak (1963, 28) ve Gerard Clauson’da (1972, 291b) da buna benzeyen bir not bulunur. Erdal ve Schönig’e göre (1990, 131) bu metinlerin fonetiğinin Toharların etkisinden kaynaklandığını söyleyen araştırmalar mevcutmuş.

⁴ Erdal-Schönig 1990, 131.

⁵ Gabain 1954’teki D metninde yedi defa *etüz* yahut buna benzeyen şekillere rastlıyoruz.

bir kelimedir. Fakat aslî biçim hiç kuşkusuz, aynı şekilde Brahmi yazılı *ätöz* biçimidir. İkinci hecedeki *ö* «geniş ünlü uyumu»nun bir sonucu değildir. Eğer bu *ö* Uygurcada bir *ü*'ye dönüşürse, bu durum burada «geniş ünlü uyumu»na aykırı bir özelliğin cereyan etmekte olduğunu gösterir. Her halukarda, Uygurcada iki farklı temayül göze çarpıyor. Bu dilin, *o*'yu *u*'dan ve *ö*'yü *ü*'den ayıran bir yazı ile yazılması, Brahmi metinlerinde de gözlemlediğimiz gibi, bu dilin de çok-çeşitliliğini göstermektedir.

Bir yazı kültürünün yerleşik bir imlaya sahip olması gerektiği tartışılmaz bir gerçektir. Tabii bu sadece bizim çağımız için geçerli bir görüş değildir. Aynı beklenti hiç kuşkusuz Eski Uygurca döneminde de mevcut olmalıydı. Öte yandan, Uygur imlasının, klasik dönemde son derece standart bir karaktere sahip olduğu söylenebilir. Fakat bütün bunlardan sonra şunu da eklemek gerekir ki, vokalizm alanındaki bu standartlaşma, ancak dilsel gerçekliğin bir takım özelliklerinden fedakarlık etmeyi gerektirmişti. Bununla birlikte, Uygurların, yerleşik bir imlaya sahip olmak için /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ için ayrı harfler geliştirme isteğinden vazgeçtikleri söylenemez. Fakat belki de dilsel gerçekliğin ayrı harfler geliştirmesini teşvik eden bir faktör olmadığı söylenebilir. Her halukarda /o/, /u/ ve /ö/, /ü/ için deneme niteliğinde de olsa, ayrı harfler geliştirilmemiş olması ilginç bir durum arz ediyor. En azından Uygur yazısında farklı yorumlanacak harfleri, anlaşılır kılmak için, yaygın olarak kullanılan harekelendirme yöntemine baş vurulabilirdi; örneğin *Nun* ve *Elif* kombinasyonunda olduğu gibi. Moğol Galik alfabesini ve sonraları Mançu yazısını düzenleyenlerin yaptığı gibi Uygur harfleri ile /o/'yu /u/'dan ayırmak mümkün olabilirdi. Galik alfabesinde Sanskritçedeki /o/ *Waw-Ve-Elif* harflerinin kombinasyonu ile gösterilmekteydi. Soğut ve Uygur-Moğol alfabesinden geliştirilen Mançu alfabesinde *u*, *Waw* harfi harekelendirilmek suretiyle ifade edilir. Harekesi olmayan *Waw* ise *o* için kullanılırdı.

Uygurlar ise farklı harfler kullanarak *o*'yu *u*'dan ayırmayı hiç denemediler. Tam tersine, Uygurcanın ünlü sistemini Uygur yazısına uydurdular. Uygurcanın son dönemlerinde, çok yüksek bir seviyeye ulaşan, aliterasyonun yaygın olarak kullanıldığı bir nazım sanatı vardı ve *o* ile *u*'nun, *ö* ile *ü*'nün birbirleriyle aliterasyonu söz konusuydu. Uygurcada muhtelif ünlüler arasında gerçekleşen aliterasyon, kapalı *é* ve *i* arasında da mümkündü. Yazıda bu iki ses arasında da bir fark gözetilmezdi. Burada yuvarlak ünlülere ilişkin olarak söylediklerimin çoğu aynı şekilde bu iki ünlü için de ge-

çerlidir. Problemin daha kolay anlaşılabilmesi için kapalı *e* ve *i* ilişkisine ayrıca temas etmedim.

5. Farklılıkları gizleyen imlann standartlaştırıcı özelliği

Yazı kültürüne sahip bir toplumda, mevcut yazı sisteminin, bütün sesleri yansıtmamasının bazı durumlarda büyük bir avantaj sağlayabileceğini gösterebildiğimi umarım. Bu hususiyet *o/u* ve *ö/ü* gibi çok sık karşılaşılan fonem zıtlıkları için de geçerlidir. Bu problem hakkında hüküm vermek, ancak şans eseri, Hint alfabesi ile yazılmış ve bu nedenle Uygurcanın ünlülerini Uygur alfabesindekinden daha iyi yansıtabilen bir kaç Uygurca metnin bulunması ile mümkün olmuştur. Bir çatı altına toplanan çok-çeşitlilik ne kadar büyük ise, yazı ile dilsel gerçeklik arasındaki farkın da o kadar büyük olması lazımdır. Görüldüğü üzere Sami alfabeleri, Latin veya Hint alfabesinden, bu bakımdan önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Yazı kültürüne sahip bir toplumun üyeleri birbirinden çok farklı ses özelliklerine sahipse, böyle durumlarda Çin yazısında olduğu gibi harf karakterini taşımayan işaretleri kullanmakta yarar vardır.

Peki, yazı kültürüne sahip bir toplum, ne zamana ve ne dereceye kadar böyle fonetik bir çok-çeşitliliğe tolerans gösterebilir? Merkezî otoriteye sahip bir toplumda dilsel standart, merkezî otoritenin öngördüğü standartlar çerçevesinde tespit edilir. Yazı kültürüne sahip Uygur topluluğu, merkezi her zaman bir havza olan, nispeten tecrit edilmiş, küçüklü büyüklü pek çok topluluktan ibaretti. Dolayısıyla, yazı kültürüne sahip Uygur topluluğu ortadan kalkıncaya kadar, bu fonetik çok çeşitliliğin de mevcut olduğu düşünülebilir. Uygurlar arasında bir yazı reformu, belki de bu nedenle hiç gerçekleşmemiştir.

Eski bir dönemde kullanılmış bir alfabenin belli farklılıkları göstermediği durumlarda, bu farklılıkların, modern bir transkripsiyonda gösterilip gösterilmemesi problemi, burada ele alınmadı.

Bibliyografya

- Clauson, Sir Gerard 1972: *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- Erdal, Marcel, und Claus Schönig 1990: *Frühtürkisch bo oder bu ?* In: *Ural-Altische Jahrbücher* N.F. 9, 131-136.

- Gabain, Annemarie von 1938: *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*. Berlin. (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1938, 29.)
- Gabain, Annemarie von 1954: *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin. (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. 1952, 7.)
- Özertural, Zekine 2008: *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*. Wiesbaden. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. 74.)
- Pritsak, Omeljan 1963: *Das Alttürkische*. In: *Turkologie*. Leiden-Köln. (Handbuch der Orientalistik. 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten. 5, 1.)
- Röhrborn, Klaus 2010: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Bd. 1.1: Verben. ab- - äzüglä-: Sprachmaterial der ... I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-*. Wiesbaden.